

Б. О. РИБАКОВ
(Москва)

ПЕЧАТКИ ЧЕРНІГІВСЬКИХ КНЯЗІВ

Численний і різноманітний російський сфрагістичний матеріал систематизований О. В. Орешниковим, М. Петровим, М. П. Лихачовим та В. С. Орловим¹.

Найбільш повна щодо вміщених матеріалів і переконлива науковою аргументацією є двотомна праця М. П. Лихачова. З допомогою дотепних, але обережних наведень йому вдалося також здогадно приписати певні печатки князям, які були зв'язані з Черніговом.

Це такі князі: Мстислав (Костянтин) Володимирович (пом. 1036 р.); Євстафій Мстиславич (пом. 1033 р.); Всеволод (Андрій) Ярославич (пом. 1093 р.); Володимир (Василь) Всеволодович Мономах (пом. 1125 р.); Олег (Михайло) Святославич (пом. 1115 р.); Феофанія Музалонніса, дружина Олега Святославича; Всеволод (Кирило) Ольгович (пом. 1146 р.); Святослав (Микола) Ольгович (пом. 1164 р.); Марія, дружина Святослава; Всеволод (Сімеон, пом. 1206 р.).

На печатці, яку приписують Мстиславу Володимировичу Тмутараканському, є зображення царя Костянтина на одному боці і грецький напис — на другому.

Відомий любецький Синодик чернігівських князів, що зберіг нам багато хресних імен невідомих за літописом князів, називає Мстислава Костянтином: „великого князя Костянтина-Мстислава Чернігівського, який спорудив церкву святого Спаса, і княгиню його Анастасію“.

Один екземпляр такої печатки знайдено в Ступниці поблизу Самбора, другий — в Києві коло Десятинної церкви, а третій — десь коло Рязані². Особливо цікава знахідка в районі Рязані, бо вона посередньо свідчить про зв'язки Чернігова з Рязанню вже на початку XI ст. Трохи пізніше, у другій половині XI ст., цей зв'язок цілком доведений: сини Святослава Чернігівського князюють — один у Тмутаракані, другий

¹ Н. Петров, Южно-русские металлические вышивные печати дотатарского периода, Труды Киевск. дух. академии, № 5, 1913; А. В. Орешников, Материалы к русской сфрагистике, М., 1903; Н. П. Лихачев, Материалы для истории византийской и русской сфрагистики, вып. I, Л., 1928; А. С. Орлов, Материалы для библиографии русских печатей, сборник „Вспомогательные исторические дисциплины“, М., 1937.

² Н. П. Лихачев, Материалы для истории византийской и русской сфрагистики, вып. II, стр. 276—277.

у Муромі. Зв'язок Чернігова з Муромо-Рязанським краєм тримався до кінця XII ст. Наявність печатки Мстислава Тмутаракансько-Чернігівського в межах Рязані свідчить про первинне зародження цих зв'язків, якими був пов'язаний Чернігів (вдоль лісостепової смуги) з північним сходом.

Шість печаток протопроедра Євстафія (цим ім'ям був названий рано померлий син Мстислава Володимировича) знайдені в Новгороді Великому, але оскільки нам нічого невідомо про зв'язки Євстафія Мстиславича з Новгородом, то й приписувати йому цю печатку немає підстав.

Рис. 1. Висла печатка з Білгородки.

У 1947 р. під час розкопок у Белгороді під Києвом Д. І. Бліфельд знайшов цікаву печатку, яка, на його думку, належала Мстиславові Володимировичу Чернігівському і Тмутараканському¹.

Напис на печатці доводить, що її власником був „Мстислав, великий князь Русі“. Грецька транскрипція цілком відповідає прийнятому в XI—XII ст. ст. правопису:

Μστισλάβος μέγας ἄρχων Ρωσίας.

Цей напис не викликає ніяких сумнівів; він лише поглиблює наш інтерес до печатки єдиним у русько-візантійській сфрагістиці прикладом вживання титулу „великий князь“.

Але який це Мстислав?

Розгадку ми повинні шукати на другому боці печатки, де, як правило, вміщувалось зображення християнського патрона господаря печатки. Д. І. Бліфельд схильний вбачати тут зображення царя Костянтина. В такому випадку, дійсно, печатка могла б належати Мстиславові-Костянтинові Володимировичу. Правда, при цьому відразу ж виникає сумнів: а коли цей Мстислав був великим князем?

Як відомо, Мстислав Тмутараканський боровся із своїм зведеним братом Ярославом Мудрим за право володіння Києвом і великим князівством. Але в цій боротьбі, де військове щастя було на боці Мстислава Тмутараканського, городяни Києва, не прийнявши переможця, тим самим лишили велике князювання в руках Ярослава. Мстислав до кінця свого життя залишався чернігівським князем, тобто другою, а не першою постаттю на політичному горизонті Русі XI ст. Пояснення Д. І. Бліфельда, що напис на печатці відображає не так реальність, як помисли тмутараканського князя, нам здаються трохи штучними — адже ми не

¹ Див. попередню статтю Д. І. Бліфельда.

знаємо жодного випадку, коли б напис на князівській печатці проголошував політичні наміри князів.

Кому ж з великих князів Русі (а такими були тільки київські князі) належало ім'я Мстислава?

Мстиславів було троє:

1) Мстислав Володимирович, син Мономаха, був великим князем Русі з 1125 по 1133 рік¹.

2) Мстислав Ізяславич Волинський, правнук Мономаха, зайняв київський стол ненадовго в 1159 р.; великим князем Русі він був з 1169 по 1171 рік².

3) Мстислав Романович Старий (Добрий) з роду смоленських князів; був великим князем з 1214 по 1223 рік.

Хресні імена двох Мстиславів нам відомі. Мстислав Володимирович був названий Федором, Мстислав Романович — Борисом³.

Хресне ім'я Мстислава Ізяславича нам невідоме.

Звернемо увагу на зображення, викарбуване на печатці, яка приписується Мстиславі-Костянтині Чернігівському⁴. Ми бачимо тут поясне велике зображення чоловіка з непокритою головою, з кучерявим спадаючим волоссям і красивою довгою бородою. Ніякого натяку на імператорський вінець і пропендулії або на імператорське вбрання!

Коло правого плеча — довгий хрест, навколо голови — німб. Над лівим плечем — залишки колончатого напису, на якому чіткою є лише остання (нижня) літера. На підставі цих даних ми повинні рішуче відкинути припущення про те, що тут представлений святий Костянтин, який завжди зображується в імператорській орнаті. Так само ми повинні відмовитись і від припущення, що на печатці зображений Федір або Борис, іконографія яких нам добре відома, зокрема і по печатках.

Великий здвижальний хрест такого типу, як на білгородській печатці зустрічається на зображеннях святих: Костянтина рівноапостольного, апостола Андрія, Іоанна Предтечі. Положення хреста коло правого плеча властиве Костянтині і не зустрічалось на зображеннях Андрія. А на

¹ У жалованій грамоті Юр'єву монастирю в Новгороді підкреслено пріоритет Мстислава на Русі: „се аз Мьстислав Володимирь сын, дьржа Руську землю в свое княжене...“ И. И. Срезневский, Грамота великого князя Мстислава, СПб., 1860.

² Події 1159 р. висвітлені літописцем, ворожим Ізяславові. В 1170 р. літописець, який, навпаки, симпатизував Ізяславові, так починає розповідання про події цього року: „Вложи бог в сердце Мьстиславу Изяславичю мысль благу о Руской земли...“. До своїх васалів він звернувся з промовою: „Братья! Пожальтесь о Руской земли и о своей отчине и дедине, а уже у нас в Гречьскій путь изьютимать и Соляный и Залозный“. Літописець з гордістю відзначає повноту влади свого князя: „бяху бо тогда Ольговичи во Мьстислави воли“ (Ипатьев. летоп. 1170 г.). Незабаром після блискучої перемоги над половцями Мстислав знову піклується про грецький шлях „А быхом вьшли противу Гречнику“.

³ Ім'я Федір підтверджується як спорудженням Федорівського монастиря, так і припискою у відомому євангелії Мстислава: „...князю Феодору, а мирьскы Мьстиславу“. П. К. Симони, Мстиславово евангелие XII в., СПб., 1904. Печатка Мстислава-Федора цілком достовірна, бо вона збереглася при документі.

⁴ Фотографії печатки люб'язно представив нам Д. І. Білфельд. Користуємося з нагоди, щоб висловити йому нашу щиру подяку.

зображеннях Іоанна Предтечі хрест знаходиться як на правому, так і на лівому боці¹.

Отже, це зображення не могло належати Костянтиніві, оскільки він тут без імператорського вбрання, що на печатці з грецьким текстом особливо показово. Андрія ми також не можемо визнати у зображеному святому на білгородській печатці, оскільки хрест має неправильне положення, а напис закінчується літерою N. Найбільш повно відповідає зображений на печатці святий іконографії Іоанна Предтечі: здвигальний хрест, непокрита голова з падаючими вниз пасмами волосся і, нарешті, літера, яку, судячи з її місцеположення, можна визнати частиною колончатого напису: IOAN.

З трьох великих князів Мстиславів білгородська печатка не могла належати ні Мстиславі-Федорові Володимировичу, ні Мстиславі-Борисові Романовичу. Печатка з іменем великого князя Русі Мстислава і з зображенням Іоанна Предтечі могла належати лише Мстиславі Ізяславовичу (1169—1171 рр.)².

Це припущення зроблено на підставі аналізу самої печатки і літописних вказівок про великих князів Мстиславів.

Щоб перевірити це припущення, звернемося до сфрагістичного матеріалу. Чи немає серед руських печаток XI—XII ст. таких, які допомогли б нам певніше розшифрувати зв'язок визначної білгородської знахідки з іменем Мстислава і зображенням Іоанна?

Нашу увагу привертає насамперед невелика печатка XII ст. витонченої роботи, на одному боці якої зображений Іоанн Предтеча, а на другому — Пантелеймон³. Лихачов залишив цю печатку без пояснень.

З любецького Синодика ми знаємо про Мстислава-Пантелеймона Святославича, князя Чернігівського. У нього був син Іван, який князував в одному з чернігівських уділів. Саме з цим Іваном Пантелеймоновичем ми й повинні зіставляти грубувату периферійну печатку XIII ст. Однією з ознак XIII ст. є заміна останнього *ѡ* на *о* — Івано замість Іванъ.

Епіграфічно й особливо стилістично печатка Івана і Пантелеймона зв'язана з рядом таких же невеликих, витончено вирізаних печаток середини і другої половини XII ст.: Кирила і Михайла-Всеволода Ольговича (пом. 1146 р.); єпископа Ніфонта (пом. 1156 р.); Михайла і Федора-Ростислава Мстиславича (пом. 1167 р.); Василя і Михайла-Рюрика Ростиславича (печатка до 1180 р.).

¹ Н. П. Лихачев, Материали для истории византийской и русской сфрагистики, вып. I, Л., 1928, табл. LXIII, рис. 11 і 14. Хрест зображений коло правого плеча Іоанна.

² Це зіставлення суперечить грецькому напису на печатці руського князя. Виходячи з класифікації М. П. Лихачова, грецький текст на руських печатках характерний тільки для XI ст. (ук. твір, стор. 163). Останній відомий нам князь, що користувався грецькою мовою для написів на печатках, був Олег Святославич (пом. 1115 р.). Але у відповідь на це слід зазначити, що, по-перше, і в XII ст. були печатки з грецькими написами (наприклад печатка Феодосія-Олега 1164 р.), а по-друге, князь Мстислав Ізяславич погоджувався на запрошення митрополитом грека (тоді як його суперники ворогували з греками) і дуже старанно охороняв „Гречник“ від половців.

³ Н. П. Лихачев, Материали для истории византийской и русской сфрагистики, вып. I, Л., 1928, табл. I, рис. 2, 3, 4, 5, 6; табл. XXIX, рис. 9. Печатка відома в шести примірниках. Є ще дві печатки (рис. 36) з іменами Івана і Пантелеймона, але вони, безумовно, належали іншій особі, бо там зображений не Іоанн Предтеча, а Іоанн цар персидський.

Отже, дата печатки Івана-Пантелеймона не виходить за межі 1140—1180 рр.

Особа князя, прихованого під хресним ім'ям Пантелеймона, може бути пояснена літописним текстом 1151 р.

У битві на Руті був поранений і скинутий з коня київський князь Ізяслав Мстиславич. Князю, не пізнавши князя, мало не вбили його. „Ізяслав же рече: „Князь есть“ и един от них рече: „а так ны еси и надобен и вынза меч свой и нача и сечи по шелому; бе же на шеломе над челом написан святой мученик Пантелеймон злат...“¹.

Можна припускати, що хресне ім'я Ізяслава було Пантелеймон, і його патрон був зображений на шоломі.

Виходячи з загального положення, що на кожній печатці з двома святими був напис імені та по батькові князя або імен двох співправителів, ми не можемо приписати печатку Івана-Пантелеймона князеві Ізяславові Мстиславичу, бо хресне ім'я його батька було Федір, а співправителів у цього не було.

Ми можемо встановити послідовний генеалогічний ряд хресних імен родичів Ізяслава Мстиславича. Хресне ім'я діда Ізяслава Мстиславича, Володимира Всеволодича Мономаха, було Василь Андрійович; батька його, Мстислава Володимировича — Федір Васильович; хресне ім'я самого Ізяслава Мстиславича — Пантелеймон Федорович. У Ізяслава-Пантелеймона було три сини — Мстислав, Ярослав і Ярополк. Хресні імена синів Ізяслава нам невідомі, але серед руських печаток XII ст. є декілька поєднань імені Пантелсймона з іншими святими: Пантелеймон-Федір; Іван-Пантелеймон; Стефан-Пантелеймон².

Печатка з зображенням Пантелеймона на одному боці і Федора — на другому з великою імовірністю може бути віднесена до самого Ізяслава-Пантелеймона Мстиславича (Федоровича).

Чудову печатку із зображеннями Стефана і Пантелеймона згодом можна зв'язувати з іменем одного із синів Ізяслава-Пантелеймона. Середній син Ярослав відомий за літописом з 1146 до 1181 рр. У 1174 р. він був навіть великим князем київським.

Брат Ярослава Ярополк все життя був незначним васалом інших князів. Імовірно, що печатку великокнязівського типу ми повинні зв'язувати з іменем Ярослава, а не Ярополка. Коли б не було цінної білгородської знахідки Д. І. Бліфельда, то претендентом на цю печатку міг би вважатись і старший син Ізяслава — Мстислав.

На основі попереднього розгляду матеріалів ми можемо констатувати:

1) Князь Ізяслав Мстиславич (Федорович) (середина XII ст.) мав на шоломі зображення св. Пантелеймона і, можливо, називався Пантелеймоном Федоровичем (по батькові безспірно).

2) Відомі печатки із зображеннями Пантелеймона і Федора.

3) У Пантелеймона Федоровича був син з мирським іменем Мстислав (великий князь Русі в 1169—1171 рр.). Хресне ім'я його невідоме.

¹ Пізнавши князя, його радісно зустріли. „яко царя и князя своего и тако възваша „кирелсейсон!“ (Ипатьев. летоп., 1151 г.). М. П. Лихачов не звернув уваги на літописний текст 1151 р. і не дав пояснень до печатки Пантелеймона.

² Н. П. Лихачев, Материалы для истории византийской и русской сфрагистики, вып. I, Л., 1928, стр. 82.

4) Відома печатка великого князя Русі Мстислава із зображенням Іоанна Предтечі.

5) Відомо шість печаток середини XII ст. із зображенням Іоанна Предтечі і Пантелеймона.

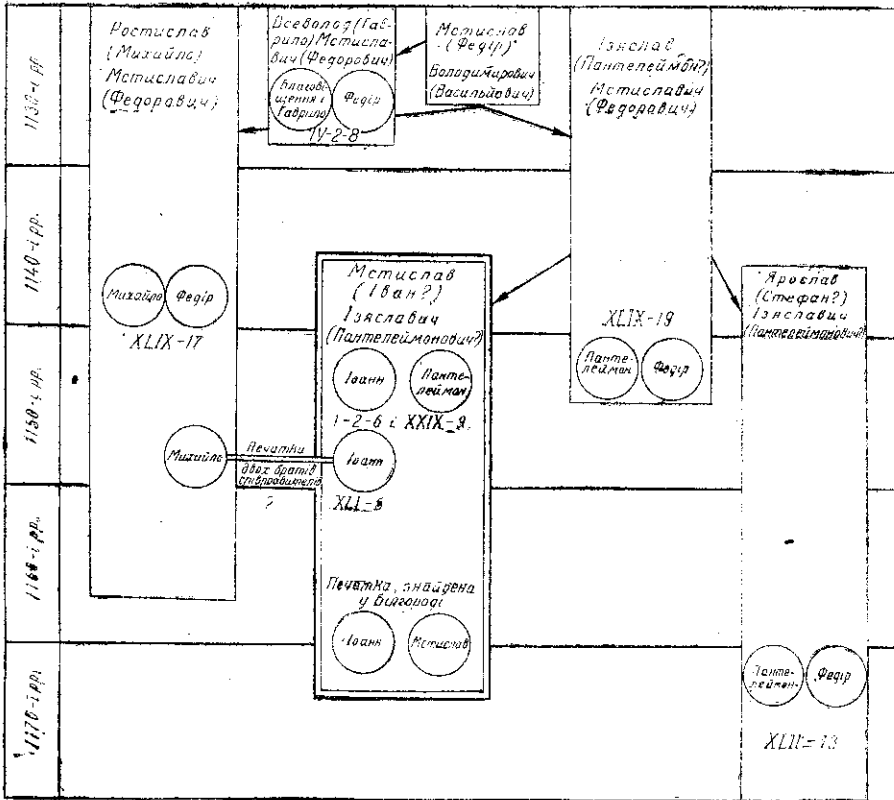
6) Із трьох Мстиславів — великих князів Русі — нам невідоме хресне ім'я лише одного Мстислава Ізяславича (1169—1171 рр.).

Нам здається, що з усього сказаного можна зробити такі висновки: знайдена в 1947 р. у Белгороді печатка Мстислава, великого архонта Русі, не може бути приписана князеві Мстиславові Володимировичу Чернігово-Тмутараканському, хресне ім'я якого було Костянтин. Ця печатка може бути приписана лише Мстиславові Ізяславичу Волинському, правнукові Мономаха, що займав великокнязівський стол з 1169 по 1171 рік і, можливо (якщо вірні наші зіставлення) хресне ім'я його було Іван¹.

¹ Печатки із зображенням Іоанна Предтечі дають підставу зробити ще одне зіставлення, яке висловлюємо, проте, лише здогадно. Декілька разів серед печаток XII ст. зустрінуто зображення Іоанна і Михайла (Н. П. Лихачев, ук. твір, вип. 2, рис. 35). Ім'я Михайла носив крупніший діяч середини XII ст. Ростислав Мстиславич Смоленський, який наприкінці свого життя князував і в Києві. Київ для нього здобував його небіж Мстислав Ізяславович. Дядько і небіж діяли спільно і навіть посилали одного посла від обох у 1159 р., тоді як усі руські князі в Київ посилали кожний свого посла. „Ростислав Мстиславич і Мстислав Ізяславич (послали) Жирослава Васильевича“ (Ипатьев. летоп.). Вірчі грамоти спільного посла двох князів повинні бути запечатані двома печатками або однією, але двоімменною. Нам відомі печатки з двома різними князівськими знаками (наприклад, Андрія і Всеволода Юр'євичів). Ростислав (Михайло) і Мстислав (Іван?) також спільно вирішували важливе спірне питання про руського митрополита в 1159 р. Аж до 1162 р. обидва князі сиділи з Києві; Мстиславові посадники перебували над Россю і, цілком імовірно, в Белгороді, бо, коли виникли між ними чвари, Ростислав надіслав війська у Белгород і арештував посадника в Торчеському. Можливо, що печатка із зображенням Іоанна Предтечі і архістратига Михайла належить до короткого співправління Ростислава (Михайла) і Мстислава (Івана). Проте, зважаючи на поширеність обох імен, обстоювати це припущення немає великих підстав.

Відзначимо разом з тим, що є ряд печаток із зображенням Іоанна Предтечі і написом д'яньслово, які можна розглядати як печатки для таємного (д'янь) листування якогось князя Івана.

Таблиця 1

Генеалогічно-хронологічна схема нащадків Мстислава Володимировича і пов'язані з ними печатки.

↙↘ — родинні зв'язки — від батька до сина.

○=○ — печатки двох співправителів.

Місце печатки (по вертикалі) приблизно відповідає даті печатки.

Цифри, розташовані коло печатки, показують номери таблиць і зображень, вміщених у роботі М. П. Лихачова „Матеріали по истории византийской и русской сфрагистики“, вип. I, М., 1928.

Б. А. РЫБАКОВ

ПЕЧАТИ ЧЕРНИГОВСКИХ КНЯЗЕЙ

Резюме

В изображении на печати, найденной в древнем Белгороде в 1947 г., следует усматривать св. Иоанна Предтечу. Печать, следовательно, должна принадлежать великому князю Мстиславу с крестным именем Иоанн.

Из трех Мстиславов, княживших в XII—XIII ст. ст. в Киеве, печать может принадлежать только князю Мстиславу Изяславовичу, крестное имя которого нам неизвестно. Что крестное имя Мстислава было Иоанн — подтверждается наличием печатей с изображением св. Пантелеймона, патрона Изяслава, на одной стороне, и св. Иоанна — на другой, следовательно, один из сыновей Изяслава имел крестное имя Иоанн.
